Елка Мирчева
(Институт за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“ в София)

Рес.: *Речник на книжовния български език
на народна основа от XVII век (върху текст
от Тихонравовия дамаскин)*, гл. ред. Е. И. Дьомина,
Валентин Траянов, София 2012, 1143 стр.

Редакционна колегия: В. Мичева, С. Сеизова. Автори: Р. Блажева,
Е. Дьомина, Г. Клепикова, Е. Кочева, Р. Лилова, А. Манолева,
В. А. Петкова, С. Сеизова, М. Цибранска-Костова, Б. Шаламанов.

За дамаскини в българската книжнина се споменава за първи път в средата на XIX в. Основната им отличителна черта е новият тип книжовен език, на който са написани. Близо 170 г. ни делят от времето, когато през 1845 г. Виктор Григорович (1877) попада на ръкописи от XVII–XVIII в., написани на народен български език, а първото системно изследване на тези нови за славистиката паметници, наречени от самите им писачи *дамаскини*, принадлежи на Владимир Ламански (1869a, 1869b) и труда му *Българските говори и писменост през XVI–XVII в.* Оттогава

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2016.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

до днес дамаскинските ръкописи и техният език неизменно са в центъра на научноизследователския интерес на поколения учени. През този продължителен период са открити, описани и по този начин въведени в научно обръщение десетки дамаскински сборници, някои от тях са издадени, изследвани са частни въпроси, отнасящи се до фонетиката, акцентологията, морфологията, синтаксиса и лексиката на дамаскините. Всички тези проучвания отдавна показват ясно, че изследователите са изправени пред един рядък за средновековната славянска книжнина феномен, който няма паралел.

Появата на този тип книжнина е следствие на общи балкански и европейски културни процеси и с влиянието, което оказват на Балканите печатните книги, публикувани във Венеция.

В основата на появата на нов тип книжнина в българската литература стои преводът на една новогръцка книга – сборникът *Съкровище* на Дамаскин Студит, чието първо издание се появява през 1558 г. Съчинението е плод на нова тенденция, на нов прочит на византийската литература и адаптирането ѝ към потребностите на читателя и слушателя от XVI в. Още по-съществено е, че сборникът е написан на нов тип книжовен гръцки език на народна основа.

Тези две съществени особености на *Съкровище* предопределят влиянието му върху българската книжнина. Сборникът е преведен в България скоро след неговото излизане. Самият факт на превеждане е нещо напълно обикновено за старата ни книжнина, но възприели от една страна идеята за връщане и адаптиране на преводното и оригиналното старобългарско наследство, а от друга – за създаване на книжовен език на народна основа, десетки безименни книжовници от XVII–XVIII в. създават нов тип книжнина – българските дамаскини.

Преводът на съчинението на Дамаскин Студит, постепенните промени в съдържанието на сборниците, наречени на неговото име *дамаскини*, както и създаването през XVII в. на нов тип книжовен език на народна основа не се появяват едновременно, а имат относително дълга история. Първият превод е направен от епископ Григорий Пелагонийски Прилепски. Този превод следва плътно печатната книга на съдържателно ниво, а езикът, на който е осъществен е традиционен тип български книжовен език. Следва втори, направен независимо от първия, превод. Той е направен от анонимен книжовник с областта на Средногорието. В ръкописите от този тип превод започват да проникват и други, не-Дамаскинови, текстове.

Езикът на превода също е традиционен тип български книжовен език. Поради тази особеност на своя език тези два превода са предизвиквали твърде слаб интерес у изследователите.

Ръкописите, които наричаме *новобългарски дамаскини*, се появяват върху основата на средногорския архаичен превод през XVII в. Характерна за тях е мащабната промяна на ниво на състав на сборниците – на практика няма два ръкописа с напълно идентично съдържание. Словата на Дамаскин Студит все повече се преплитат с текстове от най-разнообразен произход. Този привиден хаос обаче е подчинен на ясни идеи. И авторските Дамаскинови слова, и останалите текстове се подлагат на значителна преработка, а най-съществената особеност на тези паметници е въвеждането в книжовна употреба на народния език от XVII в.

Тихонравовият дамаскин от XVII в. е един от най-старите и най-ярките представители на новобългарските дамаскини.

Дамаскините са били и винаги ще бъдат свързващото звено между Късното средновековие и Българското възраждане, прекарвайки ясно разделителната линия между старото и новото и заедно с това – свидетелство за приемственост и книжовни традиции в историята на българския език.

Въпреки многобройните изследвания, досега нито един дамаскинский ръкопис не е бил предмет на лексикографски труд.

Днес в ръцете на специалистите по история на българския език, на българската култура, на любителите на българската старина е първият опит за представяне на словното богатство на дамаскинската книжнина във вид на речник. За първи път след IX–X в., след епохата на св. Кирил и Методий и техните ученици и последователи, в историята на българския език в книжовна употреба влиза говорим език – този от XVII в. Това е съзнателен и революционен по същността си акт, който обхваща цялостната система от изразни средства и коренно се различава от случайните „грешки“, с които векове наред в традиционно преписваната книжнина навлизат особености от ежедневиения език на писачите.

Речникът е замислен като един от възможните начини за описание на конкретен ръкопис, което дава представа за състоянието на един от съществуващите типове книжовен български език през XVII в.

Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин) е резултат на съвместен проект между Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ към

Българската академия на науките и Института по славянознание към Руската академия на науките. Ръководител на темата и деен участник в нейното изпълнение е проф. д.ф.н. Евгения Дьомина. Концепцията на речника следва постиженията и оригиналния принос на Секцията за история на българския език към Института за български език в изработването на исторически речници, намерила преди това своята реализация в двутомния Старобългарски речник (1999, 2009).

Е. И. Дьомина е световнопризнат изследовател на дамаскината книжнина. На нея дължим всестраниното прецизно проучване на дамаскините сборници от XVII в., тяхната класификация, която стъпва на неоспоримите данни за устойчивия им състав. Именно този прецизен анализ откроява ключовото място, което заема Тихонравовият дамаскин от XVII в., ръкопис № 702 от сбирката на Н. С. Тихонравов от колекцията на Руската държавна библиотека – едно от най-първите свидетелства за появата на дамаскини сборници, написани на книжовен български език на народна основа, а заедно с това и представителен за новобългарските дамаскини от XVII в.

В този смисъл рецензираният труд не съдържа единствено словното богатство на един-единствен ръкопис, а в голяма степен е репрезентативен за дамаскината книжнина като цяло. Безспорна заслуга на изследователката е изковаването на термина *книжовен език на народна основа от XVII в.*, който присъства и в заглавието на рецензирания труд. В том 3 на своето монографично изследване Дьомина формулира понятието и извежда основните му характеристики.

Е. И. Дьомина посвети на Тихонравовия дамаскин дългогодишни научни усилия. Техен резултат е осъщественото тритомно изследване и издание на този ключов за дамаскината книжнина ръкопис (Демин, 1968, 1970, 1985). Към замисления от нея четвърти том от поредицата се присъедини колектив от Секцията за история на българския език. Макар и да не носи пореден номер четвърти, *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)* е завършителният етап от дългогодишното изследване на този ръкопис.

Трудът е замислен като речник-тезаурус. Обхванат е материалът от 31 текста от целия състав на сборника, който съдържа 40 слова. Причината за това е традиционният книжовен български език на девет от четивата в дамаскина, които попадат в неговия състав от архаичните по език дамаскини сборници. Във внушителния обем от 1143 страници са представени над

6000 словоформи. Теорията на лексикографския труд е изложена в пределно стегнат вид в Предисловието (с. VI–VII) и в Увода (с. VII–XXIX).

Авторите си поставят за цел да представят изчерпателно семантичната структура на лексемите, като се основават на принципите, формулирани в Старобългарския речник – отношението към многобройните фонетични варианти, прокарването на ясна разлика между преки и преносни значения, представянето на образните употреби и нюансите, отделянето в самостоятелни статии на възвратните глаголи, отбелязването на лексикализацията, на адективацията и субстантивацията на причастните форми и т.н.

Редица от характеристиките на лексикографския труд с право заслужават определението „за първи път”.

1. За първи път в *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)* на едно място е събрано огромно словно богатство на книжовен паметник от XVII в.
2. За първи път в историята на изследването на дамаскините лексиката на един тип дамаскински сборници е разгледана като цяло, като единен организъм, включващ и архаични лексеми, и иновации, и чужди заемки.
3. За първи път за представянето на книжовен паметник от XVII в. са приложени средствата на съвременната историческа лексикография.
4. Представянето на речниковия материал от дамаскините се сблъсква с редица трудности. На първо място това е изборът на извеждане на заглавната дума. Напълно обосновано е избраното решение водещ да е съвременният български език. Това решение, разбира се, се сблъсква нееднократно с трудности. Преди всичко проблем представлява лексикографското представяне на немалък брой архаични глаголни форми, които не могат да бъдат отъждествени с техните съвременни български наследници. Избран е сполучлив подход, при който имперфектните, аористните и подобни форми се представят като самостоятелна заглавка, до която е посочена съответната старобългарска форма. Като пример ще посоча обособената представителна форма **посрѣтоше** от стб. *посърѣсти св. Посрещна; отида да срещна някого, който идва*.
5. Като много правилен избор трябва да се приеме запазването на етимологичен ъ в заглавните думи. Съвършено справедливо авторите мотивират своето решение с възникването на книжовния български

език на народна основа в зоната около ятовата граница и не се наемат да интерпретират рефлексa на ятовата гласна.

6. Висока оценка заслужава тълковната част на речниковите статии. Тя е изчерпателна и дава информация както за съвременния български еквивалент на думата, така и за нейните значения, а към това са добавени и синоними. Срв. например **зъл** прил. *Зъл, който върши злини или проявява злоба, злонамереност спрямо другите; лош, злонравен.*
7. Специфична особеност на рецензирания труд е максимално подробното представяне на семантичната структура на лексемите – преките и преносните значения, нюансите и образните употреби разкриват словното богатство на новобългарския книжовен език на народна основа от XVII в. Това е подход, който беше експериментиран успешно при създаването на двутомния академичен *Старобългарски речник* и стана характерна особеност на лексикографските трудове, изработвани в Секцията за история на българския език. Идеята речников материал от отдавна отминал период (старобългарския език от IX–XI в. или книжовния език на народна основа от XVII в.) да бъде обработван по начина, по който лексикографската наука подхожда към езиковия материал от жив език, открояването на основни и преносни значения, образни употреби, случаи на границата на граматика и семантика, каквито са адективацията и субстантивацията, представят предходни етапи от развоя на езика като жив организъм. Ще използвам за илюстрация речниковата статия, спомената в предходния абзац – **зъл** прил. *1. Зъл, който върши злини или проявява злоба, злонамереност спрямо другите; лош, злонравен. [Примери]. 2. Като същ. Зъл човек, злосторник. [Примери]. 3. Зъл, свиреп, кръвожаден (за животно). [Примери]. 4. Зъл, който пакости, вреди; пагубен, гибелен. [Примери]. 5. Като същ. Само ср. Зло, злина. [Примери]. 6. Зъл, който е свързан с някаво прегрешение; неправоен, греховен, лош. [Примери]. // Образно. [Примери]. 7. Зъл, който е свързан с мъчителни преживявания; тежък, лош. [Примери]. // Който е изпълнен с мъки и страдания; зловещ, страшен (за място). [Примери]. 8. Зъл, който е изпълнен с гняв, злоба; хулен, ругателен (за реч, думи, език). [Примери]. 9. Зловонен, неприятен, лош (за мирис). [Примери]. Всички тези значения и няколкото примера за устойчивото съчетание **зла смърт**. *Насилствена смърт*. авторите на Речника извличат само от 125 примера.*

8. За авторите на *Речник на книжовния български език на народна основа (върху текст от Тихонравовия дамаскин)* е от особена важност да отразят съчетаемостта на думите. Този подход е различен от начина, по който в речниците на съвременните езици се обособяват единствено идиомите. Този подход разширява представянето на лексемите в Речника и допринася за извънредно обилната информация, която той предоставя. Така лексемата **ръка**, която има основно значение „ръка, горен крайник у човека” и преносно значение „власт, възможност за разпореждане с някого или нещо; притежание” според възприетата концепция се явява в следните устойчиви съчетания: **вдигна ръка**. *Вдигна ръка срещу някого, посегна да удари някого; впадна в нечия ръка (ръце)*. *Попадна в плен, озова се в робство; дойда на нечий ръце*. *Озова се под нечия закрила; падна в ръце божии*. *Падна в божии ръце*, озова се в Божията власт; **простра ръка**. *Окажа помощ, спася; прѣдам си душата в ръце божии*. *Предам Богу дух; почина, издѣхна, умра*. **скръстя си ръцете**. *Скрѣстя си ръцете, остана в бездействие; турски ръце*. *Турска власт; у мои ръце е*. *Имам нещо на разположение*. Част от тези съчетания са фразеологизми в съвременния български книжовен език, а информацията, която като цяло получава читателят, дава възможност за изнесеният материал да бъде използван в различни по характера си изследвания.
9. Специално заслужава да се отбележи представянето на служебните думи, на наречията със съюзна функция, както и наречията частици. Разработката им продължава новаторската за лексикографското представяне на средновековното книжовно наследство концепция, възприета в *Старобългарски речник*. Този подход трябва да бъде оценен по достойнство. Очертаната картина представя сложна мозайка от старо и ново, от наследено и новаторство, които заслужават специално внимание. Еднотипното представяне на сходен материал в двата лексикографски труда представя многобройни възможности за сравнения и бъдещи разработки.
10. Начинът, по който е съставена сигнатурата на примерите от илюстративния материал дава максимално изчерпателна информация. Те са цитирани не само с номера на страницата от ръкописа, на която се намират, а са съпроводени и от поредния номер на словото. Справка с оглавленията на словата в Тихонравовия дамаскин на с. VIII–IX веднага ориентира читателя в кой точно текст е употребена думата.

Такъв подход е задължителен за ръкописи с мозаична структура, каквито са дамаскините, и е голямо улеснение в търсенията на бъдещите изследователи на дамаскинската книжнина.

11. Достоянство на *Речника* е индексалната част към всяка лексема. Нейната цел е дескриптивно-граматична. По този начин се определя морфологичната характеристика на всяка словоформа, показва се разпределението по категории и парадигми. Книжовният език на народна основа от XVII в. отразява преходен етап от установяването на аналитичния начин на изразяване на синтактичните отношения в изречението. Речникът не само показва постепенно навлизане на аналитизма, което е факт векове назад в историята на българския език, а фиксира и интересен момент от съществуването на различни синтактични системи. Много висока оценка заслужава оформянето в *Индекса* на рубрика „форми от перфектен тип“. Освен перфекта тук са обхванати конклузивът, адмиративът и преизказните форми на миналите времена и на бъдеще време. Всички те възникват от перфекта, а в книжовния език на народна основа са в процес на оформяне и се осмислят нееднозначно, поради което представянето им на едно място е достойнство на труда. Индексалната част на речниковите статии предоставя много богата граматична информация, която ще бъде ценен помощник в следващи проучвания.
12. Извънредно интересни данни предоставя лексикалният материал в *Речника* – словосъчетанията, развоят на семантичната структура, постепенното навлизане на нови думи, както и постепенната специализация на значенията им. От тях може да се направят множество интересни изводи, още повече че дамаскинската книжнина досега не е била включвана в исторически речници, нито е била използвана в изследванията по българска етимология. Тук ще споделя само част от своите наблюдения:
 - а) Учтиви обръщения като: *Ваша милост, Ваше боголюбие, Ваше господство, Твое владичество (Владичество ти)* свидетелстват за интелектуализацията на книжовния език, а по мое мнение не е пресилено да се смята, че са присъщ белег на един по-висок пласт и в говоримата реч.
 - б) В книжовна употреба навлизат нови думи. Това не води до пълното изместване на по-архаичната лексика, а до нейната специализация. Така *Речникът* документира навлизането на *дреха*, която освен в основното си значение присъства с напълно съвремен-

ното съчетание *врѣхна дрѣха* и производното *дрѣшка*. *Дрѣха* не измества *одежда*, но определено *одежда* вече е стеснила употребата си до 'красива, празнична дрѣха' и 'дрѣха на духовно лице'. Нееднократната употреба на *дрѣха* в дамаскиния текст е аргумент в полза на една от хипотезите за нейната етимология – от *дрѣха, спомената в *Българския етимологичен речник*, и не подкрепя западнобългарския ѝ произход и сравнително късното навлизане в българските говори от запад на изток. И още няколко интересни нови думи: *сиромѣх* не само категорично е изтласкала *нищ*, но има и свое словообразователно гнездо: *сиромѣшия*; *сиромѣшки*; *сиромѣшество*; новият глагол *сторѣ* ограничава употребата на *сѣтворѣ*, а въпросителното местоимение *кой* е изместил *кто*.

- в) Много любопитни са данните от гледна точка на словообразователните процеси в историята на българския език – наред с *дѣвол*, *дѣволов*, *дѣволски* имаме *дѣволицина*; наред с *елин* и *елинин* има и *елинец*.
- г) Голям интерес представляват напълно новите за книжовния език *засѣга*; *нигде*; *псувам*; *напсувам*; *псувание*, *псуване*; *пришка*; *псофисам* и т.н.
- д) Съхранените и новообразувани сложни думи като *дрѣвокол*, *златовиден*, *злотрѣпѣлив*, *кандиловѣжегател*, *кривозаклинание*, *кривосѣдение* и под. потвърждават, че те далеч не са само характерен белег на книжовните езици, а имат подкрепата на народно-разговорната реч.

За съжаление, възможностите за по-подробно представяне на огромното словно богатство на *Речника* в рамките на една рецензия са малки, но мисля, че и малкото подбрани примери дават ясна представа за ценността на представяния труд. Бъдещите изследователи на историята на българския език в широките хронологични граници IX–X до XIX в. има какво да научат от това полезно издание.

След близо 170 г. от откриването на дамаскините за съвременната наука, специалистите от най-различни клонове на хуманитарното знание могат да се запознаят с богатството на дамаскината книжнина, представено в лексикографски труд. Очертаната в него картина е много по-богата, плътна и безкрайно по-интересна от фрагментарните наблюдения, изнасяни досега в стотици научни трудове.

Речникът ще бъде неоценим помощник на поколения бъдещи изследователи.

Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин) години чака своята печатна реализация. Сега на книжния пазар е поредното извънредно сложно за техническо и полиграфско оформяне издание, с което издателство „Валентин Траянов“ продължава успешното реализиране на научната продукция на Секцията за история на българския език. Представянето на новобългарски текст със сложната система от надредни знаци, наследени от средновековната книжовна практика, се оказва голямо предизвикателство, което издателството преодоля с чест.

Библиография

- Григоворич, В. И. (1877). *Очерк путешествия по европейской Турции* (2nd ed.). Москва: Типография М. Н. Лаврова и К°.
- Демина, Е. И. (1968). *Тихонравовский дамаскин: Болгарский памятник XVII в.: Исследование и текст* (Vol. 1). София: Издателство на БАН.
- Демина, Е. И. (1970). *Тихонравовский дамаскин: Болгарский памятник XVII в.: Исследование и текст* (Vol. 2). София: Издателство на БАН.
- Демина, Е. И. (1985). *Тихонравовский дамаскин: Болгарский памятник XVII в.: Исследование и текст* (Vol. 3). София: Издателство на БАН.
- Дъомина, Е. И. (Ed.). (2012). *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*. София: Валентин Траянов.
- Ламанский, В. И. (1869a). Непорешенный вопрос: Статья II: Болгарское наречие и письменность в XVI–XVII вв. *Журнал Министерства народного просвещения*, (143), 349–378.
- Ламанский, В. И. (1869b). Непорешенный вопрос: Статья II: Болгарское наречие и письменность в XVI–XVII вв. *Журнал Министерства народного просвещения*, (144), 84–123.
- Старобългарски речник*. (1999) (Vol. 1). София: Валентин Траянов.
- Старобългарски речник*. (2009) (Vol. 2). София: Валентин Траянов.

Bibliography (Transliteration)

- D'omina, E. I. (Ed.). (2012). *Rechnik na knizhovniia bŭlgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (vŭrkhu tekst ot Tikhonravoviia damaskin)*. Sofia: Valentin Traianov.
- Demina, E. I. (1968). *Tikhonravovskiĭ damaskin: Bolgarskiĭ pamiatnik XVII v.: Issledovanie i tekst* (Vol. 1). Sofia: Izdatelstvo na BAN.

- Demina, E. I. (1970). *Tikhonravovskii damaskin: Bolgarskii pamiatnik XVII v.: Issledovanie i tekst* (Vol. 2). Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Demina, E. I. (1985). *Tikhonravovskii damaskin: Bolgarskii pamiatnik XVII v.: Issledovanie i tekst* (Vol. 3). Sofia: Izdatelstvo na BAN.
- Grigorovich, V. I. (1877). *Ocherk puteshestviia po evropeiskoi Turtsii* (2nd ed.). Moskva: Tipografiia M. N. Lavrova i K^o.
- Lamanskiĭ, V. I. (1869a). Neporeshennyĭ vopros: Stat'ia II: Bolgarskoe narechie i pis'mennost' v XVI–XVII vv. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, (143), 349–378.
- Lamanskiĭ, V. I. (1869b). Neporeshennyĭ vopros: Stat'ia II: Bolgarskoe narechie i pis'mennost' v XVI–XVII vv. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, (144), 84–123.
- Starobŭlgarski rechnik*. (1999) (Vol. 1). Sofia: Valentin Traianov.
- Starobŭlgarski rechnik*. (2009) (Vol. 2). Sofia: Valentin Traianov.

Review: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*, гл. ред. Е. И. Дьомина, Валентин Траянов, София 2012, 1143 стр.

Summary

The article is a review of *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*, edited by E. I. Dyomina (Sofia 2012) – a dictionary of 17th-century Bulgarian language, compiled on the basis of the material of the *Tikhonravov damaskin*.

Рес.: Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин), гл. ред. Е. И. Дьомина, Валентин Траянов, София 2012, 1143 стр.

Streszczenie

Artykuł stanowi recenzję słownika XVII-wiecznego języka bułgarskiego opartego na tekście *Tichonrawowego damaskinu: Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*, red. E. I. Djomina, Sofia 2012.

Keywords: review; Bulgarian language; 17th century; damaskin; Tikhonravov damaskin; dictionary

Słowa kluczowe: recenzja; język bułgarski; XVII wiek; damaskin; Tichonrawow damaskin; słownik

Elka Mircheva, Professor Liubomir Andreichin Institute for Bulgarian Language, Sofia

Correspondence: elka_mircheva@abv.bg

This work was self-funded by the author.

Competing interests: The author has declared she has no competing interests.